

İlhanlı Devleti'nde Esnaf Teşkilatı

Özkan Dayı*

* Doç. Dr. / Assoc. Prof.

Bayburt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü /
Bayburt University,
Faculty of Humanities and
Public, Department of
History
dayiozkan2525@gmail.com
Bayburt / TÜRKİYE

Öz

Tarih boyunca şehir yaşantısının en önemli göstergelerinden biri de esnaf teşkilatı olmuştur. Şehir merkezinde ve şehirlerin etrafında yaşayan insanların ticarî, ziraî ve iktisadî faaliyetlerine göre şehirlerdeki esnaf yapılanması ortaya çıkmıştır. Özellikle Orta Çağ'da İran coğrafyasında bulunan esnafın siyasî ve askerî faaliyetlerden etkilendiği ve siyasî kurumlara bağlı bir şekilde organize oldukları ifade edilebilir. Türk-İslâm medeniyetinde şehir yapılanmasında ve hayatında önemli bir yere sahip olan esnaflar, Moğol istilasından olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Moğol istilasından sonra İran ve Ön Asya'da siyasî birliğin yeniden tesis edilmesinden sonra İlhanlılar zamanında esnaf teşkilatı tekrar şehir hayatındaki mühim yerine kavuşmuştur. İlhanlılar zamanında esnaf teşkilatının içinde yer alan, teşkilatın denetimini ve başkanlığını yapan görevliler devlet yöneticileri tarafından tayin edilmekteydi. Ayrıca şehirlerin daha kolay bir şekilde idare edilmesi için merkez tarafından seçilen genelde *hâkim* ünvanı taşıyan yerel yöneticilere bu yapı destek olmaktaydı. İlhanlı Devleti'nde pazar ve esnaf teşkilatı mensuplarının düzenli bir şekilde faaliyet alanlarını genişletmiştir. Bu bağlamda makalede, İlhanlı Devleti zamanında esnaf teşkilatı şehir yapılanması içerisinde ele alınarak bu teşkilata dair detaylı bilgiler aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, esnaf teşkilatı, iktisat, pazar, şehir yapılanması.

Gönderim / Received:

23 Nisan 2025

Kabul / Accepted:

11 Eylül 2025

Alan Editörü / Field

Editor: Kemal Taşcı

Tradesmen Organization in the Ilkhanate State

Abstract

Throughout history, one of the most critical indicators of city life has been the organization of tradesmen. We observe that the merchants' structure evolved in response to the commercial, agricultural, and economic activities of people residing in the city center and its surrounding areas. We know that merchants, especially in the Iranian geography, were significantly affected by political and military activities and were shaped in a way that was dependent on political institutions throughout the Middle Ages. Tradesmen, who held a vital place in the city's structure and life within the Turkish-Islamic civilization, were significantly impacted by the Mongol invasion. We know that the merchant organization regained its essential place in city life during the Ilkhanate period, which re-established political unity in Iran and Western Asia after the Mongol invasion. During the Ilkhanate period, officials from the tradesman organization who supervised and chaired the organization were appointed by state administrators. Moreover, this structure supported the local administrators — usually bearing the title *hâkim* — who were appointed by the central authority to ensure the easier governance of cities. In the Ilkhanate state, members of the market and merchants' organizations regularly expanded their areas of activity. In this context, the article will discuss the organization of merchants within the city structure of the Ilkhanate state, providing details.

Keywords: Ilkhanids, tradesmen organization, economy, bazaar, city structure.

GİRİŞ

Sâsânîler zamanından itibaren şehirlerde zanaat ve ticaret dallarında esnaf yapılanmaları mevcut idi. İslâmî dönemle birlikte de varlığını sürdüren esnaf toplulukları, bu dönemde merkezî otoriteden güç alan teşkilatlar şeklinde örgütlenmiştir. Devlet tarafından atanan ve vâzârbez ünvanını taşıyan görevliler, pazarın ekonomik işleyişini düzenlemekle ve vergilerin tahsilini sağlamakla yükümlüydü. Bu görevliler, esnaf ile devlet arasında aracılık yaparak söz konusu ilişkinin düzenli ve denetimli bir biçimde yürütülmesini sağlamıştır. (Pigolskaya, 1374 hş., s. 188-192). Sâsânîler zamanında büyüyen zanaat ve ticaret sınıfı sosyal bir tabaka hâline dönüştürülmüş (Floor, 1987, s. 733), ayrıca İslâm öncesi dönemden itibaren esnaf teşkilatlanması varlığını sürdürmüştür (Stern, 1970, s. 36-47).

İran coğrafyasında en eski dönemlerden itibaren şehirleşme olgusu gözlemlenmektedir. Bu şehir yapısı, İslâmîyet'in bölgeye girişi ve yayılmasıyla birlikte önemli değişimlere uğramıştır. İslâmî kurallar, şehir yaşamının çeşitli yönlerini etkisi altına almış ve bu doğrultuda yeni bir toplumsal düzen ortaya çıkmıştır (Sultânzâde, 1370 hş., s. 219-224). İslâmî dönemde ticaret hayatı da bu dönüşümden etkilenmiş; tüccar ve esnaf faaliyetleri, zamanla özel esnaf teşkilatları bünyesinde örgütlenmiştir. Şehirlerin büyümesi ve ekonomik canlılığın artmasıyla birlikte, özellikle şehir pazarlarında dikkate değer bir gelişme yaşanmıştır. Bağdat ve Vasıt gibi önemli şehirlerin kuruluşunda, pazar alanlarına ve esnaf yapısına özel bir önem verildiği görülmektedir (Şeyhlî, 1362 hş., s. 4, 58-60). Her esnaf grubu, kendi içerisinde seçilen bir reis aracılığıyla devlet nezdinde temsil edilmekteydi. Bu temsil mekanizması hem toplumsal düzenin sağlanmasında hem de esnafın haklarının korunmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Sultânzâde, 1353 hş., s. 20-22; Petroşevsky, 1371 hş., s. 261-266).

Şehirlerin idaresi ve emniyetinden merkezî yönetimler sorumlu idi. Bu yüzden her şehire merkezî hükümetin görevlendirdiği idareciler tayin edilmekteydi. Vali ya da hâkim adı verilen yöneticiler, şehir ve eyaletlerde merkezî devletin temsilcisi konumundaydılar. Her şehirde bir hâkim mevcut olup şehrin dâhili işlerinden bizzat sorumlu idi. Hâkimden sonra şehrin mahalleri Kedhudâ adı verilen yöneticiler ile idare edilmekteydi. Kedhudâlar, iktisadî, hukukî ve ictimâî konularda halk ve şehrin hâkimi arasındaki irtibatı sağlıyorlardı (Şebânkâreî, 1376 hş., s. 317; Ketebî, 1364 hş., s. 63-64).

Bu yönetim birimlerinin yanında şehirdeki esnaf gruplarının ve pazarların yönetiminde aksakallılar bulunmaktaydı. Hâkim, şehrin iktisadî faaliyetlerini onların vasıtası ile gözetlemekteydi. Ayrıca hâkim vergilerin toplanmasından da sorumlu idi (Eşref, 1353 hş., s. 33-38). Ayrıca şehrin idaresinde, iktisadî, ictimâî ve ahlakî hayatında muhtesiblerin etkin olduğu bilinmektedir. Muhtesib, şehrin hayatında devletin işlerine nezaret ederdi (Lambton, 1374 hş., s. 75, 317, 485; İbn-i Uhuvve, 1360 hş., s. 15-28, 206). Esnafın ve pazarın güvenliğinden emîr-i ases sorumluydu (Nahcivânî, 1976, s. 157-158). Bu dönemde merkezî hükümet, şehirlerde muhtesib, hâkim ve emîr-i ases vasıtası ile esnaf topluluklarının liderleri ve esnaf ile irtibat hâlinde idiler (Rezevî, 1389 hş., s. 49).

İktisadî ve ictimâî denetimi sağlayan muhtesibin yanında, iktisadî ve ictimâî güvenliği sağlayan asesler ve yine emniyetten sorumlu olan darugalar da Orta Çağ İslâm şehirlerinde mevcut idi (Eşref, 1353 hş., s. 2-24). Ayrıca bu unsurların dışında şehir hayatını düzenleyen şer'î ve örfî hukukun da İslâm şehir yönetiminde oldukça etkili olduğu bilinmektedir (Eşref, 1353 hş., s. 27-28). Şehirlerin iktisadî ve ictimâî hayatlarında ulemânın, ruhânîlerin, hângâh ehlinin ve tasavvuf zümreleri de etkili idi; özellikle bu gruplar fütüvvet denilen yapılanmalar ile esnaf kitleleri arasında söz sahibi idiler (Lapidus, 1967, s. 65-73). Siyasî belirsizliğin mevcut olduğu dönemlerde esnaf teşkilatı şehir içerisinde siyasî ve ictimâî karışıklığı önleme de etkili bir rol almaktaydılar. Bu dönemlerde şehrin emniyetinin sağlanmasında esnaf teşkilatının önemli bir yer vardı (Rezevî, 1389 hş., s. 49-50).

Bütün bu bilgiler bize, Orta Çağ esnaf yapılanmalarında idarî, dinî ve adlî açıdan devletin kontrol sisteminin olduğunu, bunun yanında ilmî ve tasavvufî açıdan toplumda kabul gören kurumların da esnaf gruplarında etkili olduğu göstermektedir. Esnaf üzerinde etkili olan bu resmî ve ictimâ yapılar

Orta Çağ boyunca İslâm coğrafyasında birbirleri ile irtibat içerisindeydi. Bu durumun İslâm şehirlerinin esnaf teşkilatlarının katkısı ile iktisadî açıdan çok yönlü bir iş birliği ile kalkınmasına sebep olmuştur. Merkezî hükümetlerin güçlü veya zayıf olduğu dönemlerde esnaf teşkilatı her zaman şehrin iktisadî ve siyasi yapısı ile ilgilenmiştir.

Çalışmamızda İran coğrafyasında şehir yapılanması ve esnaf teşkilatlarının ortaya çıkışı hakkında kısaca değindikten sonra, İlhanlılar zamanında esnaf teşkilatı hakkında detaylı bilgi aktarmaya çalışacağız.

İlhanlılar Zamanında Esnafın Genel Durumu ve Esnaf Teşkilatı

XIII. yüzyılın başlangıcında Moğol istilasının Horasan, İran ve Azerbaycan coğrafyalarına doğru gelişmesi, beraberinde Ön Asya şehirlerinin tahrip olmasına sebep olmuştur. Bu tahribat ile İslâm hâkimiyetinden itibaren var olan idarî, iktisadî ve ictimai sistemler ağır bir darbe almıştır (Nesevî, 1366 hş., s. 69-70; Reşidüddîn, 1374 hş., s. 380). Esnaf teşkilatı ve ticaret hayatı da bu gelişmelerden olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Şer'î ve örfî kurallara göre yüzyıllarca şehir ekonomisinin merkezinde bulunan esnaf toplulukları Moğol istilası ile ortaya çıkan yeni yönetim anlayışına ayak uydurmaya ve tahribatın getirdiği yok oluştan yeniden doğmaya çalışmıştır. Yok olan şehir hayatının yeniden yapılanması ve doğrulması için esnaf topluluklarının kendini toparlaması önemli bir yere sahip olmuştur. Moğolların oluşturduğu güvensiz ve istikrarsız ortamda çeşitli ictimai ve iktisadî gruplar kendi durumlarının korunması için uğraşmıştır. Geçmiş tecrübe ve sorumluluklarından istifade eden bu gruplar daha kurumsal faaliyetlere girişmiştir (Rezevî, 1389 hş., s. 51).

Ögedey Kaan zamanında Herat ve civarına vali olarak atanan ve bir Uygur Türkü olan Emîr Harlıg, Herat şehrini dolaşmış ve esnafa destek olunması gerektiği konusunda kararlar almıştır (Herevî, 1381 hş., s. 29-30; Durmuşoğlu, 2024, s. 195). Ögedey Kaan bozulan malî yapı için faaliyetlere girişmiştir (Carpini, 2014, s. 52).

1251-1259 yılları arasında Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarlığını yürüten Möngke Kaan, Ön Asya'daki Moğol faaliyetlerini organize etmek amacıyla 1256 yılında kardeşi Hülegü'yü bölgeye göndermiştir. Hülegü, kendisine tevdi edilen bu coğrafyada ilk olarak Horasan sınırları içinde yer alan Habuşân'da şehir yaşamını yeniden canlandırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, kent hayatının gelişimini desteklemek amacıyla bölgede bir pazar yeri ile bir atölye kurulmasına öncülük etmiş ve böylece bayındırlık faaliyetlerinin başlamasına vesile olmuştur (Cüveynî, 1329hş., C. 3, s. 105). Hatta Hülegü, Horasan'a gelmeden önce Horasan'ı Moğollar adına idare eden Emîr Argun'un isteği ile bu atölyelerin ustaları bir araya toplanmış ve Hülegü'nün konaklaması için bir çadırın dokumasını kendi aralarında meşveret etmişlerdir (Cüveynî, 1329 hş., C. 3, s. 103-104). Böylece İlhanlı yönetiminin kuruluş aşamasında ilk faaliyetlerinden biri olarak şehir ticarî hayatına ve esnafına destek verildiğini görmekteyiz.

Hülegü'nün İlhanlı hükümdarı olarak ciddi bir şekilde şehirlerin ticarî faaliyetleri ile ilgilendiği dönem Bağdad'ın zaptı sonrasında başlamıştır (Reşidüddîn, 1374 hş., s. 710). Hülegü, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra şehrin şahneliğini, şehirdeki ortak adı verilen tacirler, Moğol hanedanına mensup kişiler veya devlet adamları ellerindeki sermayeler ile ya da devlet hazinesinden aldıkları krediler ile ticaretten elde edilen kâr karşılığında tacirler ile müşterek ticaret yapmaktaydılar. Ortaklar, birçok imtiyaza sahiptiler (Reşidüddîn, 1374 hş., s. 48; Cüveynî, 1329 hş., C. 3, s. 89). Ayrıca zanaat ehli esnafın sorumluluğunu Ali Bahadır'a vermiştir (Cüveynî, 1329 hş., C. 3, s. 292; Reşidüddîn, 1374 hş., s. 48; Benâketî, 1348 hş., s. 419; Şîrâzî, 1346 hş., s. 22). Bağdad'ın Hülegü tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra şehirdeki ticaret ve zanaat ehlinin başına bir yetkilinin atanması Bağdad'daki pazar, ticaret ve zanaat hayatının canlandırılmasına yönelik önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlı yönetimi, Moğol istilasından sonra şehirde bozulan iktisadî düzenin zanaatkarı ve esnafı koruma altına alarak ve onları destekleyerek düzeltilebileceği kanaatinde olduğunu bize göstermektedir.

Bağdat'ın kuşatılmasının ardından, şehrin sivil ve askerî idarecileri, kenti eski durumuna kavuşturmak amacıyla çeşitli çabalarda bulunmuştur. Ancak, kuşatmadan yaklaşık altmış yıl sonra Bağdad'ı tasvir eden *Târîh-i Vassâf* adlı eserin yazarı Fazlullah Şîrâzî, şehirdeki eski yapıların yalnızca onda birinin ayakta kaldığını belirtmektedir. İlhanlı hükümdarı Hülegü, Bağdad'da düzenin yeniden tesis edilmesi için çeşitli görevlendirmelerde bulunmuştur. Bu kapsamda, İmâeddîn Ömer Kazvînî, şehrin esnaf teşkilatını denetleme ve onların hukukunu koruma göreviyle yetkilendirilmiştir. Ayrıca, Emir Karatay da kuşatma sırasında büyük ölçüde zarar gören sivil yapıların bakım ve onarım işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir (Mîrhând, 1339 hş., C. 5, s. 250-251; Hândmîr, 1333 hş., C. 3, s. 96; Şîrâzî, 1383 hş., s. 22-23).

İlhan Abaka zamanında önemli bir ticarî ürün olan Yezd ipeği, Yezd bölgesindeki esnaf atölyelerinde üretilmekteydi. Kirman bölgesindeki esnaf vasıtası ile madenî eşya, silah ve dokuma ürünleri imal edilmekteydi (Polo, 2003, s. 90-96). Seyf-i Herevî eseri *Târîhnâme-i Herât*'ta Abaka zamanında Horasan'ın iktisadî açıdan parlak bir dönem yaşadığını aktarmaktadır (Herevî, 1352 hş., s. 285-287). Şehir iktisadî hayatının canlı tutulması için İlhan Abaka, Herat şehrinde atölyeler kurdurmuş ve 1281 yılındaki Nişabur depremi sonrasında tahrip olan Nişabur'da atölyeler yaptırmıştır (Hâfî, 1341 hş., C.2, s. 337-340). Horasan'da olduğu gibi Kirman bölgesinde de İlhan Abaka zamanında esnafın ve zanaatın oldukça ilerlediği bilinmektedir (Kirmânî, 1328 hş., s. 41). Elbistan savaşında sonra Anadolu'ya bir sefer düzenleyen İlhan Abaka'nın isteği ile Anadolu'ya gelen vezir Şemseddîn Cüveynî, Anadolu'daki esnaftan alınan tamga adı verilen vergiyi doğrudan İlhanlı hazinesine bağlamıştır (İbn-i Bîbî, 1956, s. 249-251).

İlhan Argun'dan sonra dört yıl kadar İlhanlı hükümdarı olan İlhan Keyhatu zamanında, İlhanlı malî hayatı siyasî ve iktisadî çalkantılar yüzünden çıkmaza girmiştir. Bu durum kendini ticarî hayatın önemli parçası olan esnaf üzerinde de göstermiştir. İlhanlı yönetimi malî sıkıntıdan kurtulmak için Sadreddîn Zencânî'nin vezareti sırasında çav adı verilen kâğıt para uygulamasına geçmiş; fakat halkın ve esnafın bu malî çöküş döneminde kâğıt paraya güvenmemesi ve teveccüh etmemesi çav uygulamasının kısa süre de iptal edilmesine sebep olmuştur (Mîrhând, 1339 hş., C. 5, s. 368-371).

Kâğıt para uygulamasına karşı esnafın, pazarcıların ve şehir halkının özellikle orta sınıf olarak nitelendirilen halkın mukavemet ve muhalefet ettiği bilinmektedir (Vassâf, 1338 hş., s. 271-274; Rezevî, 1389 hş., s. 52). Yine Gazan Han zamanında Tebriz halkının Kâdı Zeyneddîn'in katli meselesine karşı çıktığı aktarılmaktadır (Rezevî, 1389 hş., s. 52). İlhanlı Devleti'nin son zamanlarında esnaf teşkilatı her alanda oldukça etkindi. Bu dönemde esnaf topluluklarının ictimâî hayat üzerindeki tesiri de çok fazla idi (Battuta, 1376 hş., s. 247, 529, 553; Ketebî, 1364 hş., s. 63-64; Şebânkâreî, 1376 hş., s. 317).

Çav yani kâğıt para uygulaması sırasında özellikle Tebriz halkı ve esnafı korkudan bir hafta kadar bu para ile alışveriş yapmıştır. Ancak Tebriz pazarından yiyecek ve kumaş gibi ürünler çekilmiş, şehir halkı daha sonra aç kalmamak için bağ ve bahçelere sığınmıştır. Pazarın ve esnafın olmamasını fırsat bilen ayak takımı şehirde soygunlar yapmıştır. Hatta şehirde gizlice altın ile yiyecek maddeleri satılır olmuş ve bu yüzden birkaç kişi öldürülmüştür. Bu kötü gidişat üzerine çav uygulamasına son verilmiştir (Reşîdüddîn, 1374 hş., s. 835-836). Böylece çav uygulaması Tebriz'e beraberinde asayişsizliği de getirmiştir. Esnaf ve halk büyük bir sosyo-ekonomik belaya giriftâr olmuştur.

Bu dönemde bazı esnaf Buyût-i Sultânî veya hükümet atölyeleri denilen atölye ve fabrikalarda çalışmak zorunda idiler. Faaliyetlerini bu tarz üretim merkezlerinde yürüten zanaatkar ve esnaf bir çok zorluk ile yüz yüze gelmiştir. Bu şekilde çalışmak zorunda olan esnaf, hüküm altında ve köle olarak sayılmıştır (Vladimirtsov, 1345 hş., s. 190). Her ne kadar bu görevle çalıştırılanlara bir maaş ödense de Hâce Reşîdüddîn'e göre Gazan Han'a kadar bu konuda bir düzen bir kayıt mevcut değildir (Reşîdüddîn, 1362hş., s. 1094-1096). Devlet tahakkümünde çalışan esnaf ve zanaatkarların dışında şehirlerde faaliyet gösterenler mevcut idi. Diğer esnaf toplulukları da pazar şahnesinin denetimi altında

olmuştur. Yine pazar şahnesi tüccârın sorunlarıyla ilgilenen dîvân-i mesâs ve esnaf teşkilatı arasındaki irtibatı da sağlamaktaydı. Özellikle istikrarsız dönemlerde zulmetmekteydiler (Nahcivanî, 1976, s. 77, 89, 127; Lambton, 1372 hş., s. 371-372). Bu dönemde esnaf, pazar şahnesi ile ilişkileri ve ağır vergi mesuliyeti çerçevesinde bir teşkilat oluşturmuştur (Rezevî, 1389 hş., s. 53).

Pazarlarda esnaf topluluklarının her birinin kendilerine mahsus mahalle ve sokakları vardı, esnafın kendi aralarında iş bölümleri mevcut idi (Marco Polo, 1363 hş., s. 41-44; İbn-i Batuta, 1376 hş., s. 219-247, 250-251, 346-356; Reşîdüddîn, 1945, s. 318-321). Bu dönemde erbâb-i bazar, kedhudâyân-i bazar ve kedhudâyân-i mahalât gibi ünvanlar taşıyan yetkililer, emîr-i ases, şahne-i bazar ve muhtesib gibi devlet tarafından atanan yetkililer ile irtibatı sağlamaktaydı (Herevî, 1352hş., s. 159; Reşîdüddîn, 1362 hş., s. 1059-1060; Nahcivanî, 1976, s. 157-158).

Esnaf bu dönemde siyasî ve iktisadî bazı olaylara da dahil olmuştur. Şiraz esnafının İlhanlıların son zamanlarında İncû hanedanının düşmanlarına karşı tepki gösterdiğinden bahsedilmektedir. Marangoz esnafının dahil olduğu olay bu dönemde tüm şehre yayılmıştır (Vassâf, 1338 hş., s. 271-273; İbn-i Batuta, 1376 hş., s. 256; Yezdî, 1326 hş., s. 162).

Esnaf İlhanlılar zamanında teşkilat yapılanması içindeydi. Bu teşkilatlanma tek bir şekle sahip değildi, aslında esnafın kendi arasında İlhanlı döneminde teşkilatlanmaya girmesinin bir diğer sebebi de Moğol istilası ile beraber ortaya çıkan merkezî ve siyasî belirsizliğin mevcut olmasından kaynaklanıyordu. Diğer bir sebep ise İlhanlı yönetimin fazlası ile ekonomik anlamda esnafı sıkıntıya sokan talepleri idi. Ayrıca siyasî ve askerî sıkıntıların özellikle sınır bölgelerinde devam etmesi üzerine İlhanlılar bu sahalarda silah ve savaş aleti tedarikine fazlası ile ihtiyaç duymuştur. Bu alanda hizmet veren zanaatkarları Moğol-İlhanlı idarecileri beraberlerinde götürmüştür. Zanaatkarlar bu dönemde İlhanlı merkezinin ihtiyaçlarına devamlı yönlendirilmiştir. Esnafın ve onların işlerinin idaresi İlhanlıların özellikle ilk zamanlarında Kurcî ve Ahtaci ümerasına yardım etmek ile görevli olan şahne-i pazar adlı görevlinin denetimindeydi (Herevî, 1352 hş., s. 595; Cüveynî, 1370 hş., C. 2, s. 247; Cüveynî, 1370 hş., C. 3, 291, 476-477).

Esnaf toplulukları, bu dönemde kendi ilişkilerini düzenlemek için ve ihtiyaçlarına yanıt almak için şahne ile iş birliği yapmış ve bu zeminde toplum içerisinde de kendi teşkilatlanmaları ile güçlendirmeye çalışmıştır. Süreç içerisinde Müslüman olmayan İlhanlı yönetiminden birkaç konuda alınan imtiyaz sayesinde esnaflar, İlhanlı idarecileri ile mutabık kalmışlardır. Esnaf üzerindeki baskıya rağmen İlhanlı idaresi tarafından dayatılan çav uygulamasına esnafın şiddetli bir şekilde mukavemet ettiğini ve tepki gösterdiğini görmekteyiz. İlhanlı yönetiminin Gazan Han'dan itibaren tüm idarî kadrolar ile İslâmiyet'i kabul etmesi ile esnaf ve yönetim arasındaki ilişkilerin eskiye nazaran düzelmeye başlamıştır (Rezevî, 1389 hş., s. 58).

Gazan Mahmud Han zamanında esnaf ve devlet ilişkisini düzenlemek için emîn ünvanı ile bilinen bir yetkili atanmaya başlamıştır. Emîn adı verilen bu görevlinin vasıtası ile pazar ehli ve merkezî yönetim arasındaki irtibat sağlanmaktaydı. Ayrıca aynı dönemden itibaren Reşîdüddîn, muhtesib adı verilen görevlinin esnaf liderleri ve ileri gelenleri ile yakın ilişki içerisinde olduğunu ve nispeten bazı görevlerin esnafta da verildiğini aktarmaktadır (Reşîdüddîn, 1362 hş., s. 1059-1060). Özellikle Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında pazar ve esnaf teşkilatının hiyerarşik bir yapıya kavuştuğunu İbn-i Battuta'nın seyahatnamesinden anlamaktayız. İbn-i Battuta esnafların Isfahan, Şiraz ve Anadolu şehirlerinde etkin bir şekilde teşkilatlandığına ve faaliyet gösterdiklerine değinmektedir (İbn-i Battuta, 1374 hş., s. 246-252, 343-362). Karışıklık ve huzursuzluk zamanlarında pazar yerlerinde ve esnafların mevcut olduğu mahallelerde siyasî rekabet açısından esnafın payı çok idi (Şebânkâreî, 1376 hş., s. 317; Ketebî, 1364 hş., s. 63-64; Semerkandî, 1353 hş., s. 76-84, 129, 266).

Marco Polo seyahatnamesinde İlhanlı hâkimiyetinde İran şehirlerinin ticarî açıdan canlı olduğuna değinmiştir. Polo, Musul şehrinde altın işlemeli ipek dokumacılığının çok geliştiğinden ve işi

yapan atölyelerde üretilen ve Avrupa’da oldukça meşhur olan ipekli kumaşların tacirler vasıtası ile Avrupa’ya taşındığından bahsetmiştir. Bu dönemde Bağdad’da ve Basra körfezi civarında üretim yapan atölyelerin var olduğu ve Basra bölgesinden Dicle nehri vasıtası ile malların Bağdad’da taşındığı Marco Polo tarafından zikredilmektedir (Polo, 2003, s. 74). Basra körfezi üzerinden Hindistan ve Uzak Doğu ile yapılan ticaret ve Karadeniz üzerinden Avrupa ile yapılan ticaret Tebriz, Erzurum, Trabzon, Meraga, Isfahan, Şîrâz ve Kâzerûn gibi şehirlerin zenginleşmesine ve bu şehirlerdeki esnaf faaliyetlerinin iktisadî açıdan gelişmesine sebep olmuştur (Ciociltan, 2012, s. 35-36; Bedrosian, 1997, s. 241-271; Petroşevsky, 1366 hş., s. 38).

Bu siyasî ve malî açıdan karışık dönemin ticarî geçmişi ile ilgili kaynaklarda detaylı bilgiler mevcut değildir. Fakat Gâzân Han döneminin ünlü veziri Reşîduddîn Fazlullah, bu şehir ekonomisinin bel kemiğini oluşturan esnafı da büyük oranda etkileyen bu malî sıkıntıyı, Moğol devlet adamlarının korumasındaki ortaklara yüklü miktarda hazineden kredilerin verilmesi ve ortaklara İlhanlı devlet hazinesinin borçlanması olarak tanımlamıştır (Reşîduddîn, 1374 hş., s. 1061-1063, 1090-1091).

Gâzân Han döneminde alınan tedbirler ve reformlar sayesinde ekonomik hayatta düzelmelerin yaşandığını görmekteyiz. Gâzân zamanında ticarî hayat bazı fermanlar ile yeniden düzenlemiştir. 1305 tarihli bir fermana göre; ticarî hayatta sömürü yasaklanmış ve tacirlere uygulanan muamelatta ıslaha gidilmiştir. Fırsatçılık ve Moğol devlet adamlarından güç alarak ticareti tesir altında bırakma önlenmeye çalışılmıştır. Böylece iktisadî hayattaki düzensizlik büyük ölçüde azalmıştır (Şîrâzî, 1346 hş., s. 345; Reşîduddîn, 1374 hş., s. 1059-163).

İlhanlı döneminde tamga vergisi, tüccâr, esnaf ve zanaatkarlardan alınan bir tür vergi idi. Bu vergi uygulaması İlhanlı devletinin kuruluşundan itibaren görülmektedir. Esnaftan bu vergiyi toplayan görevliye tamgacı denilmekteydi, tamgacıya yardım eden bir bitikçi sınıfı da mevcuttu. Gazan Han zamanında bu vergi üzerinde de bir düzenleme yapılmıştır (Kadyânî, 1384 hş., s. 92; Dayı, 2020, s. 368-370; Reşîduddîn, 1374 hş., s. 809, 996, 1024-1026; Nahçivânî, 1976, 2, s. 139-140). Bu vergi yüzde beşten fazla olmayacak bir şekilde ayarlanmıştır. Reşîduddîn Fazlullah, tamga vergisi olarak yüzde beş oranında vergi alınması gerektiğine ve adalet ile davranılmasına dikkat çekmekte ve bu düzenlemenin tüm İlhanlı ülkesinde kanun olarak geçerli olduğuna özellikle değinmektedir (Reşîduddîn, 1947, s. 33-34). Ayrıca bu dönemde esnaf, zanaatkar ve tüccârın iktisadî sorunları ile ilgilenen Dîvân-i Mesâs diye bilinen bir kurum da mevcuttur (Reşîduddîn, 1374 hş., s. 1076-1077).

Reşîduddîn’in ifadesine göre, pazarlarda kavgâ Gazan Han dönemine kadar oldukça yaygındı ve bu durum esnafın ve pazar ortamının huzurunu etkiliyordu. Gazan Han zamanında çıkarılan bir yarlîğ ile içki içmenin haram olduğu hatırlatılmış ve sarhoşlara verilmesi gerek cezalar belirlenmiştir (Hemedânî, 1940. s. 326). *Târîhnâme-i Herât* adlı eserin yazarı olan Seyf-i Herevî, bu dönemde bir ferman ile kumarbazların saç ve sakallarının tıraş edilmesi, onlar şehrin pazarında teşhir edildikten sonra kumarbazların çamur çekme ve kerpiç yapma işi ile cezalandırılması da emredildiğini aktarmaktadır (Herevî, 1383 hş., s. 464). Gazan Han zamanında 1297 yılında Ucân şehrini yeniden imar edilmiş, burada pazar ve diğer sivil yapılar inşa edilmiştir (Âyetî, 1383 hş., s. 232).

Gazan Han zamanının ünlü ıslahatçı veziri Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, İlhanlı ülkesinin birçok yerinde sosyal hayatı etkileyecek vakıf eserleri inşa ettirmiştir. Hemedânî, Yezd’de kendi vakfı ile finanse ettiği bir medrese, hângâh ve pazar yeri yaptırmıştır (Keyânî, 1369 hş. s. 222). Devlet adamlarının kendi mallarını pazar yerleri bina ettirmeleri, İlhanlı yöneticilerinin esnafı kalkındırmaya yönelik müspet düşüncelerinin olduğunu bize göstermektedir.

İlhanlılar zamanında halk genel olarak; beş sınıfa taksim edilmiştir. Bu sınıfların ilkinin yöneticiler ve askerî ümerâ, ikinci sınıfı ise esnaf, zanaatkar ve şehir halkı oluşturmaktaydı. Üçüncü sınıfta müstevfîler, dördüncü sınıfta ruhânîler ve son olarak beşinci sınıfta ise ziraat ile meşgul olanlar bulunmaktaydı (Petroşevsky, 1366 hş., C.1, s. 79; C.2, s. 5-45). İlhanlı sosyal tabakasında esnaf ve

zanaatkarın toplumun ikinci tabakasına yerleştirilmesi aslında İlhanlı yönetiminin esnafı ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

İlhanlılar Zamanında Esnafın Denetlenmesi ve İhtisâb Sistemi

İlhanlı devletinin şekillenmeye başladığı dönemde yaşayan ve XIII. esnaf teşkilatı hakkında önemli bilgiler aktaran İbn-i Uhuvve, eseri *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmî'l-hisbe*'de meslek sınıfları hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiş, özellikle meslekî toplulukların sorumlulukları ve ihtisâb sisteminin görevleri bu eserde ele alınmıştır. İbn-i Uhuvve, bahsettiği kumaş dokumacılığı, kasap, balık satıcısı ve hamamcı gibi bazı meslek sınıflarının sosyal hayatın içinde yer aldığına özellikle değinmektedir (İbn-i Uhuvve, 1360 hş., s. 203).

İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olmasından sonra şehirlerde şahnelerin yerini muhtesibler almaya başlamış, bu döneme kadar şahne-i pazar ünvanı ile bilinen bir makamın pazarın ve esnafın düzeninden sorumlu olmuştur. Ayrıca İlhan Hülegü döneminde Emîr Altacu'nun Şîrâz ve çevresine şahne ve vergi toplamadan sorumlu baskak olarak görevlendirdiği bilinmektedir (Cüveynî, 1385 hş., 3, s. 292).

Gazan Han'ın ıslahatları hakkında bizlere önemli bilgiler aktaran Hâce Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî, tayin edilen iki muhtesib ile vergilerin ve sanatkârların (uzanların) gözetiminin yapıldığından bahsetmektedir (Hemedânî, 1940, s. 288-289). Nahcivânî eserinde, muhtesiblerin aylık ödeneklerinin pazar esnafının sorumluluğunda olduğunu aktarmakta, Gazan Han zamanından itibaren çarşı ve pazardan sorumlu olan görevlilerden bahsetmektedir. Yine Nahcivânî, muhtesibin görevinden farklı olarak geceleri pazar yerlerinin güvenliğinden Emir-i 'Ases'in sorumlu olduğuna değinmiştir (Nahcivânî, 1976, C.1, s. 157-158, 225-226, 314).

Bu dönemde İbnü'l-Uhuvve Kureşî (ö. 1329) tarafından İslâmî kurallara dayanarak telif edilen *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmî'l-hisbe* adlı eser, on üçüncü yüzyılda İslâm dünyasındaki hisbe teşkilatı hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Mevzusu hisbe teşkilatı olan bu kitap, esnafın ve muhtesiblerin görev ve sorumluluklarını İslam hukukuna göre anlatmakta ve tanımlamaktadır. Pazar işleri, alışveriş, taklitçiliğin önlenmesi, şehir yönetimi, güvenlik güçleri ve adlî makamlar gibi konular eserde esnaf ve hisbe teşkilatı çerçevesinde ele alınmıştır (Kerîmî-Berzeger, 1393 hş., s. 150-151).

İbnü'l-Uhuvve Kureşî, *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmî'l-hisbe* adlı eserinde, çarşı pazarda esnaf tarafından satılan malların fiyatları üzerinden spekülasyon yapılmasının haram olduğu, malların olabilecek en ucuz fiyat üzerinden satılması gerektiğini ve spekülasyonun engellenmesinin önemini belirtmiştir (Uhuvve, 1386 hş., s. 50-52). Ayrıca, ölçü ve terazilerde hile, tartı ve kantarların ayarlarının alıcının aleyhine değiştirilmesi durumlarından muhtesibin haberdar olması ve sahtekarlık halinde muhtesibin soruşturma başlatması gerektiği eserde detaylıca açıklanmıştır. Ölçü ve tartıda tüm ülkede birlikteliğin sağlanması, ölçü aletlerindeki birliğin korunması ve uygulanması da yine muhtesibin sorumluluğundaydı (Uhuvve, 1386hş., s. 63-73). Aynı eserde esnafın denetlenmesinin elzem olduğundan, fırıncıların, kebabçıların, tatlıcıların ve kasapların uyması gereken kurallardan bahsedilmektedir. Pazar ve çarşı esnafından başka muhtesibin değirmenleri, tabipleri, gemileri, gemicileri ve göz doktorlarını da denetleme yetkisi vardır (Uhuvve, 1386 hş., s. 74-85, 87-90, 103, 166-168, 209).

İslam dünyasında Hz. Peygamber zamanından itibaren varlığı bilinen hisbe teşkilatı, Moğol istilasına kadar Ön Asya'ya coğrafyasında pazarın ve esnafın denetlenmesini, tüketicinin haklarının korunmasını sağlamaktaydı (Kazıcı, 2006, s. 11-12; Ketânî, ty., 2, s. 36; Kerîmî-Berzeger, 1393 hş., s. 144; Taberî, 1375 hş., 9, s. 410; Kavakçı, 1975, s. 47).

İlhanlılar zamanında hâkim adıyla şehirlere en yüksek rütbeli yönetici olarak tayin edilen yöneticilerin aseslerin ve muhtesiplerin işleri, pazardaki ürünlerin narhının belirlenmesi gibi sorumlulukları mevcuttur (Sultânzâde, 1367 hş., s. 208-209; Spuler, 2011, s. 368-369).

Bu dönemde Kert yönetimi altında bulunan Herat'a Ölceytü Han tarafından Kâdiu'l-Kuddât olarak atanan Sadreddîn Haysârî'nin esnafı teftiş eden muhtesibleri tayin etme ile yetkili olduğu aktarılmaktadır (Herevî, 1383 hş., s. 612-623).

İlhanlılar Zamanında Tasavvuf ve Esnaf Toplulukları Arasındaki İlişki

Hâce Nasîreddîn Tûsî de *Ahlâk-i Nâsir* adlı eserinde tüccâr ve zanaatkârları ehl-i mu'âmele diye tanımlamış ve bu sınıfla beraber ehl-i kalem, ehl-i şemşîr ve ehl-i ziraat olarak toplumu dört sınıfa taksim etmiştir. Ayrıca Tûsî eserinde, meslek dallarını ehemmiyetlerine göre demirci, madenci ve dokumacı gibi sıralamış; halkın ihtiyaçlarını karşılayan bu meslekler ile uğraşan esnaftan övgü ile bahsetmiştir (Tûsî, 1364 hş., s. 201-222).

Esnaf topluluklarının başka önemli ilişkileri de hângâhlar ve tarikat ehli ile olan ilişkileri idi. Moğol istilası ile toplum içerisindeki yeri oldukça sarsılan tasavvufî çevreler, İlhanlılar zamanında yayılma ve tekâmül evresine girmiş, kurumsallaşmaya başlamıştır. Tasavvuf ehli, Moğol tahribatının akabinde halkın farklı zümreleri arasında tekrar etkin olma fırsatı yakalamıştır (Zerrînkûb, 1373 hş., s. 71-72; Ganî, 1374 hş., s. 463-500). Ayrıca toplum içerisinde tasavvufî zümrelerin yayılması ve kabul görmesinde 1258'de Bağdad'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi ve hilafet merkezinin yok edilmesi oldukça etkiliydi. Bu dönemde bir sığınak olan hângâhlar, esnaf sınıflarının her zümresi arasında da rayiç bir hale gelmiştir (Beyânî, 1375 hş., s. 55-65, 715-729; İbn-i Battuta, 1376hş., s. 238, 252, 273-274, 292). Esnaf ve pazar halkı tasavvuf ehline oldukça ciddi bir şekilde itibar etmekte, doğrudan veya dolaylı olarak onların etkisi altında kalmaktadır. Esnafın hângâha maddî yardımları tarikatın manevî himayesine sebep oluyor, esnaf teşkilatı ve hângâh arasındaki ilişkiyi güçlendiriyordu. Eflâkî'nin aktardığına göre Mevlânâ, bu dönemde sadece devlet adamları ile yakın ilişkiler kurmamış aynı zamanda birçok esnaf ile de güçlü bağlar kurmuştur (Eflâkî, 1959, s. 74, 85, 91, 151, 368, 372, 504).

Bazı sûfilerin vasıtası ile pazarda satılan malların fiyatına bu dönemde müdahale edildiğini de görmekteyiz. Şiraz'da İlhanlılar adına görevli olan Hâce Şemseddîn Muhammed Tâzikû zamanında Şiraz halkı, Şiraz'da üretilen hurmanın kendilerinden ucuz fiyata alınmasından ve pazarda yüksek fiyata satılmasından şikâyetçi olmuş, bu konuda kendileri için Moğol yönetimi huzurunda dönemin ünlü şair ve sûfilerinden olan Sa'dî'den aracı olmasını talep etmişlerdir. Sa'dî'nin ricası üzerine Hâce Şemseddîn Muhammed Tâzikû, hurma fiyatlarında halkın lehine bir düzenleme yapılmasını emretmiştir (Sa'dî, 1378 hş., s. 1183-1184). Bu durum tasavvufî çevrelerin sadece esnaf yapılanması içerisinde pazar hayatına müdahil olmadıklarını aynı zamanda Sa'dî gibi toplumun her kesiminde sevilen isimlerin halkın çıkarlarını da koruyarak pazar mallarının fiyatlandırılmasına müdahale ettiklerini göstermektedir.

Tasavvuf ehli, müeddibler ve devlet adamları arasında ilgi gördüğü gibi esnaf içerisinde de rağbet edilen bir durumdaydı. Demirci, fırıncı, ayakkabıcı, eczacı ve kuyumcu esnafı arasında tasavvufî düşüncenin ve tarikatın yeri oldukça önemliydi. Bu durumun en güzel örneğini, Anadolu'nun iktisadî hayatını XIII. ve XIV. yüzyıl boyunca bir esnaf teşkilatı olarak etkileyen Ahî teşkilatı özelinde görebiliriz (Zerrînkûb, 1383 hş., s. 73). Bu dönemde halkın ve esnafın ağır vergiler altın ezildiği bilinmektedir. Bu ağır vergilerden oldukça eziyet gören halk maddî ve manevî anlamda kendilerine nazaran daha hür olan tasavvufî çevrelere yaklaşmıştır. Hatta halkın yasa karşısındaki yokluğu ve vergiler önündeki çaresizliği dönemin ünlü şairlerinden Seyf-i Fergânî şiirlerinde esnafın bir zamanlar işlettiği dokuma atölyelerinde artık örümceklerin ağ kurduğuna, vergiyi zalimce tahsil edenlerin örümcektan bile esnaftan alınan tamga vergisini istediğine değinmiş Anadolu'da iktisadî hayatın içinde bulunduğu durumu tasvir etmeye çalışmıştır (Fergânî, 1392 hş., s. 148).

İlhanlı hakimiyeti döneminde İlhanlılara Horasan'da tabi olan Kert hanedanı Herât ve civarında birçok imar faaliyetine girişmiş, Melik İzzeddîn Kert Herât'ta melik pazarına yakın bir konumda bir hânğâh yaptırmıştır (Hândmîr, 1333 hş., 3, s. 371; Durmuşoğlu, 2023, s. 362-363). İlhanlı merkezinde bulunan devlet adamları gibi İlhanlılara tabi konumdaki devlet yöneticilerinin esnaf ve pazar yapılanmasını şehir hayatında odak noktaya aldıkları görülmektedir. Ayrıca tasavvuf ehlinin istifadesi için inşa edilen hânğâh yapılarının yine esnafa yakın mekanlarda yapılması, esnaf ve sûfî topluluklarının birbirlerine ne kadar yakın olduklarını bize kanıtlamaktadır.

İlhanlılar Zamanında Fütüvvet ve Ahîliğin Esnaf Üzerindeki Etkisi

İlhanlı döneminde esnaf topluluklarının yapılanmasında fütüvvet teşkilatının önemi büyük idi. Birçok esnaf fütüvvet teşkilatına bağlı hareket ediyordu. Fütüvvet teşkilatının yayılması birçok esnafın bu teşkilata önem göstermesinden kaynaklanmaktadır. Yiğitliğin, iyiliğin ön planda olduğu bu anlayış, toplumun farklı tabakaları arasında yaygındı. Tasavvuf ve pazar ehli arasında da bu fütüvvetin kabul gördüğü ve rayiç hale geldiği bilinmektedir. Cahen'e göre İran'da ve Arap ülkelerinde fütüvvet uygulaması orta çağda yaygın idi (Cahen, 1987, s. 159-160).

Fütüvvet, aynı zamanda ictimâî ve siyasî tabakalarını meslek ve zanaat sınıfları ile buluşturmakta önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde genellikle meslekî ilişki, esnafın durumu ve zanaatkarların iktisadî hali iyileşmeye başlamıştır. Bu durum, fütüvvetin özelliklerinden olan yiğitlik ve iyi niyeti karakterinde taşıyan pazar ehlinin bu dönemde daha fazla ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tasavvufî yönleri de olan fütüvvet teşkilatı diğer hânğâh tasavvufundan farklılık göstermekteydi (Vâ'iz Kâşîfî, 1350 hş., s. 18, 79). Abbasî hilafetinin çöküşünden sonra fütüvvet sistemine Moğol idaresinin kayıtsız kalması ve bu yapıyı destekleyen hilafet makamının yok oluşu üzerine fütüvvet anlayışı bir müddet gerilemiştir. Moğol asrındaki dönüşüm ile fütüvvet teşkilatı itikadî ve iktisadî yetkiyi kendi bünyesinde toplamıştır (Vâ'iz Kâşîfî, 1350 hş., s. 79).

Bu dönemde fütüvvet geleneği esnaf arasında yer bulmuş ve yayılmıştır. İktisadî faaliyetlerinin yanında, yolcuların ağırlanması, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi ve tasavvuf ehli ile sıkı ilişkilerin kurulması gibi işlere de fütüvvet yapılanması ilgilenmiştir. Bu dönemde fütüvvet topluluğunun üyeleri çoğunlukla sanatkâr, zanaatlar ve esnaftan oluşmaktaydı. Fütüvvete mensup olanlar doğru, yiğit oldukları gibi ahlakî ve ictimâ sorumluluklara da sahip idiler. Bu yiğitlerin toplandığı merkeze ya da mekâna lenger veya âsitâne denilmekte olup birbirlerini ahî olarak isimlendirmektedirler (İbn-i Battuta, 1376 hş., s. 347-348; 553; Çehârdeh Risâle der Bâb-i Fütüvvet ve Esnâf, 1381 hş., s. 19).

İlhanlılar zamanında fütüvvet yapılanmasının başında bulunan kişiler, aynı zamanda tarikat şeyhleri ile yakından ilişkileri vardı ve onlar şeyhlere oldukça ihtiram göstermekteydiler. Fütüvvete mensup olan her bir esnaf, kendi mesleği ile eşleştirdiği bir dinî lidere bağlı idi. Böylece mesleğini manevî açıdan da himaye altına alıyordu (Rezevî, 1389 hş., s. 56).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İlhanlılara tabi olan Anadolu coğrafyasında bu yapılanmanın yaygın bir şekilde varlık gösterdiği bilinmektedir. Anadolu, Moğol istilası ile iktisadî ve siyasî açıdan büyük sıkıntılar içerisine girmiştir. Bu sıkıntılı dönemde Anadolu halkına ekonomide sosyal hayatta bir sığınak olan fütüvvet teşkilatı, İlhanlı yönetiminin sonlarına doğru Anadolu'da zayıfladığı süreç içerisinde tasavvufî çevreler ile beraber Anadolu'da güçlenmeye başlamıştır (Gölpınarlı, 1366 hş., s. 16-21). İbn-i Battuta seyahatnamesinde iktisadî, ictimâî ve siyasî alanlarda ahîlerin Anadolu şehir hayatında oldukça etkili olduğundan bahsetmektedir (İbn-i Battuta, 1376 hş., 347-348-; 351-353; 358-368; 382-385). Bu dönemde fütüvvet teşkilatının sadece Anadolu şehirlerinde etkili değildi. Fityân olarak da karşımıza çıkan fütüvvet yapılanması bu dönemde Isfahan, Tebriz ve Herat gibi İlhanlı ülkesinin büyük şehirlerinde de kendine önemli bir yer edinmiştir (Herevî, 1352 hş., s. 87, 750-751, 776; İsfizârî, 1338 hş., C.1, s. 139).

Esnaf, fütüvvet teşkilatının belirlediği kurallara ve bu teşkilatın başında bulunan ahî şeyhine bağlı idi. Onların gözetiminde kuralları kabul etmekteydiler. Aynı zamanda fütüvvete dahil olan ahîler şeyhin, teşkilatın ve sistemin kendine has ritüellerinden ve şartlarından haberdar idiler. Ahî teşkilatına girmek çok kolay değildi. Ahî olmayan aday olan yeni esnaflar için kurallar ve uygulamalar mevcuttu (Kalkaşendî, 1963, s. 276).

Bu dönemde Ahîlik teşkilatı, iktisadî amaçlı bir dayanışma ve meslek örgütlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir esnaf örgütlenmesi olan bu teşkilat Abbâsîler zamanında ilk kez İslam coğrafyasında ortaya çıkmış, XIII. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Ahî Evrân'ın uğraşları ile Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamıştır. Ayrıca bu teşkilat, Moğol istilası sonrasında siyasî, iktisadî ve manevî anlamda boşluğa düşen Anadolu halkı üzerinde etkili olan dönemin müesseselerindendir (Anadol, 1991, s. 8; Çağatay, 1997, s. 1; Turan, 2014, s. 350-353; Kazıcı, 1988, s. 540-542).

İlhanlılar zamanında Anadolu hakkında bize detaylı bilgiler aktaran *Menâkibu'l-Ârifin*'de esnaf yapılanmasını Anadolu'da oluşturan ahîleri; mevlevî tarikatı ve diğer tarikatlar ile yakın ilişki kuran, şehirlerin yönetiminde söz sahibi olan, şehir ticaretine yön veren, okuma ve yazmayı iyi bilen, zengin ve hângâh yönetiminde söz sahibi olan kişiler olarak görmektedir. Eserde ele alınan ahîler; Konya, Akşehir, Sivas, Bayburt, Larende, Aksaray ve Tebriz şehirlerinde yaşamakta ve yaşadıkları bu şehirlerde ileri gelen kişiler olarak bize tanıtılmaktadırlar. Anadolu dönem itibarı ile Moğolların idarî ve malî baskısı altında siyasî olarak tam anlamı ile bütünlükten yoksun bir haldeydi. İşte bu açıdan bir esnaf teşkilatı olan ahîlik müessesesinin halkın her türlü ihtiyacını karşılayan bir yapıda planlandığını görmektedir (Dayı, 2018, s. 628).

Bu dönemde Anadolu'yu iktisadî ve ictimai açıdan ayakta tutmaya çalışan ahîlere karşı zaman zaman Moğol yönetimi sert uygulamalar içerisinde olmuş, hatta Moğollar Kayseri'yi ele geçirdiklerinde ahîlere ait dükkânları yakmış ve yağmalamıştır (İbn-i Bîbî, 1996, s. 74-75).

SONUÇ

Ön Asya coğrafyasında Sâsânîler zamanından itibaren şehir hayatının bir parçası olarak karşımıza çıkan esnaf teşkilatı veya yapılanmaları, İslâm medeniyetinin önemli sosyal ve iktisadî unsurlarından biri olmuştur. Hz. Peygamber zamanında pazar hayatını ve ictimai yapıyı ayakta tutmak için tesis edilen ihtisab gibi sisteminin esnafı da kendi içerisinde bir tertibe soktuğunu görmektedir. Bu sistem Emevî çağında varlığını sürdürmüş ve Abbasîler döneminde ise hem denetleyenleri hem de denetlenenleri yani esnafı daha kurumsal hareket etmesine sebep olmuştur. Abbasîler yeni kurdukları şehirlerde esnaf için özel yerler tesis etmişler ve şehirlere atadıkları yetkilileri esnaf ve pazar işleri ile de ilgilenmeleri istemişlerdir. Bu durum bize Müslüman yöneticilerin, Orta Çağ İslam şehir hayatında esnafın ve ticaretin merkeze alındığını göstermektedir.

Abbasîler ile Ön Asya'da iyice organize olmaya başlayan esnaf teşkilatı, Moğol istilasının şehir hayatını ağır bir şekilde tahrip etmesinden nasibini almış ve iktisadî hayatın çöküşünden oldukça etkilenmiştir. Ögedey ve Möngke Kaanlar zamanında iktisadî hayatı düzeltmek için esnafa desteklerin verilmeye başladığını görmektedir. İlhanlılar zamanında siyasî, ictimai ve iktisadî çalkantılar şehir hayatının en önemli unsurlarından olan esnafı hem kendi içlerinde organize olmaya hem de ictimai hayatı etkileyen tasavvufî ve idarî çevreler ile yakın ilişki kurmaya yönlendirmiştir. Bu doğrultuda İslamiyet'i yönetim kadrolarında henüz kabul etmemiş olan İlhanlı hükümdarları zamanında esnaf, merkezden atanan hâkim, baskak ve şahnelerin idaresinde varlığını sürdürmüştür. Ayrıca bu dönemde devlet kontrolünde olan atölyelerde üretim yapılmaktaydı. Bu olumsuzluklara rağmen esnafın giderek şehri hayatında güçlendiği de bir gerçektir. Bozuk olan malî uygulanmaya çalışılan kâğıt para, esnafın tepkisi ile ortadan kaldırılmıştır.

Gazan Mahmud Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve İlhanlı devlet idaresini ve sosyal yapısını İslamî kurallara göre yeniden tanzim etmesinden esnafında etkilendiğini görmekteyiz. Emîn, muhtesip, dîvân-i mesâs adı verilen görevli ve kurumlar ile esnafın ve tüccârın hakları koruma altına alınmıştır. Gazan Han'ın iktisadî reformları ile şehir hayatında esnaf durumunda gelişmenin olduğu bilinmektedir. Ayrıca dönem içerisinde devlet adamları, kendi mallarından vakfederek kurdukları pazar yerleri ile esnaf hayatını canlandırmaya çalışmışlardır. Özellikle Anadolu'da İlhanlılar zamanında ahî teşkilatı ile esnafın yapılanma içerisine gittiği, kendi haklarını, ekonomik durumlarını ve sosyal hayatı kalkındırmaya çalıştıkları bir gerçektir. Aynı zamanda esnaf teşkilatının sûfiler ve tarikat ehli ile yakın ilişki ve dayanışma içerisinde olması esnaf örgütlerini halk içerisinde daha güçlü bir konuma getirmekteydi.

SUMMARY

Throughout history, one of the most critical indicators of urban life has been the organization of craftsmen and guilds. The structure of guilds within cities evolved in response to the commercial, agricultural, and economic activities of people living in both city centers and their surrounding areas. Especially in the Middle Ages, it can be stated that craftsmen in the Iranian region were influenced by political and military developments and were organized in a manner closely tied to political institutions. In the Turko-Islamic civilization, craftsmen, who held a significant place in the structure and life of cities, were negatively affected by the Mongol invasion. Following the Mongol invasion, the reestablishment of political unity in Iran and Western Asia led to the guild system regaining its essential place in urban life during the Ilkhanid period. During the Ilkhanid era, officials who participated in guild organization and held authority in supervision and leadership were appointed by state administrators. In addition, to ensure the easier administration of cities, local officials—usually holding the title of hâkim—were selected by the central authority, and this structure supported them. Under the Ilkhanid State, the market and guild members expanded their spheres of activity in an orderly manner. In this context, this article will examine the guild organization within the urban structure during the Ilkhanid period, providing detailed information about this institution.

The guild system, which emerged as part of urban life in the Western Asian region during the Sasanian period, became a significant social and economic component of Islamic civilization. During the time of the Prophet Muhammad, the *hışbah* system, established to uphold market life and social order, also organized craftsmen according to a specific internal hierarchy. This system continued during the Umayyad period, and in the Abbasid era it became even more institutionalized, causing both the inspectors and the inspected—that is, the craftsmen—to act more systematically. The Abbasids established special places reserved for craftsmen in the new cities they founded. They instructed the officials they appointed to the cities to also deal with guild and market affairs. This situation demonstrates that Muslim rulers placed craftsmen and commerce at the center of urban life in the medieval Islamic world.

The guild organization, which had become well-structured in Western Asia under the Abbasids, suffered greatly from the destruction caused by the Mongol invasions, which severely damaged urban life and significantly contributed to the collapse of economic structures. During the periods of Ögedei and Möngke Qa'an, we observe that support began to be given to craftsmen to revive the economy. During the Ilkhanid period, political, social, and economic upheavals prompted craftsmen—the most essential elements of urban life—to organize themselves internally and establish close relations with administrative and Sufi circles that influenced social life. In this respect, during the time of the Ilkhanid rulers, who had not yet adopted Islam within the ruling cadre, craftsmen maintained their existence under the administration of centrally appointed hâkims, baskaks, and shahnas. Moreover, during this period, production took place in state-controlled workshops. Despite these adverse conditions, it is also

a fact that craftsmen gradually became stronger in urban life. The faulty fiscal policy, which attempted to introduce paper money, was abolished due to the opposition of craftsmen.

With Ghazan Mahmud Khan's acceptance of Islam and his reorganization of Ilkhanid state administration and social structure according to Islamic principles, we observe that craftsmen were also affected. Through officials and institutions such as the *amîn*, *muhtasib*, and the *dīvân-i masās*, the rights of craftsmen and merchants were safeguarded. It is known that with Ghazan Khan's economic reforms, there was development and improvement in the situation of craftsmen in urban life. Additionally, during this period, state officials attempted to revitalize guild life by establishing marketplaces endowed with their own properties. Particularly in Anatolia, during the Ilkhanid era, it is evident that craftsmen entered into a process of organization together with the *akhî* brotherhood, attempting to protect their rights, improve their economic situation, and strengthen social life. At the same time, the close relationship and solidarity between guild organizations, Sufi groups, and members of religious orders strengthened the guilds' position in the public eye.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Ethics Committee Approval.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.	Informed Consent:	No participants.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	No financial support from any institution or project
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Telif Hakları:	Telif hakkına sebep olacak hiçbir materyal kullanılmamıştır.	Copyrights:	No material subject to copyright is included.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî. (1959). *Menâkibu'l-ârifîn*. (H. Yazıcı, Tsh.). Ankara: Encümen-i Târîh-i Türk.
- Alâeddîn Ata Melik Cüveynî. (1385 hş.). *Târîh-i cihângûşâ* (C.1-3). (M. Kazvînî, Tsh.). Tahran: Donyâ-yi Kitâb.
- Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî. (1329hş.). *Târîh-i cihângûşâ* (C. 1-3). (M. b. A. Kazvînî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb.
- Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî. (1370hş.). *Târîh-i cihângûşâ* (C. 1-3). (M. b. A. Kazvînî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Arguvân.
- Ayetî, Abdulmuhammed. (1383 hş.). *Tahrîr-i tâhrîh-i vassâf*. Tahran: Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâlâ'ât-i Ferhengî.
- Bedrosian, R. (1997). Armenia during the seljuk and mongol periods. Richard G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People From Ancient to Modern Times* içinde (s. 241-273). New York: St. Martin's Press.
- Beyânî, Ş. (1375 hş.). *Dîn ve devlet der Ârân ahd-i Mogûl*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Cahen, C. (1987). Ayyar. *Encyclopedia of Iranica*, 3, 159-163.
- Carpini, P. (2014). *Plano Carpini'nin Moğolistan seyahatnâmesi* (1245-47). Ankara.
- Ciociltan, V. (2012). *The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries*, Boston: Brill Publishing.
- Çehârdeh risâle der bâb-i fütüvvet ve esnâf. (1371 hş.). (M. Efşârî, Tsh.). Tahran: Neşr-i Çeşme.
- Dayı, Ö. (2019). Ahîlik için önemli bir eser olan menâkibu'l-ârifîn'de adı geçen ahîler ve ahîlik. IV. Uluslararası Ahilik sempozyumu, (C.1-2). Kırşehir: Neyir.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların teşkilat ve idarî tarihi*. Ankara: Altın Ordu.

- Durmuşoğlu, K. (2023). Şehir kapıları: İlhanlı dönemi Herât örneği. T. Kabak & F. Güzel (Ed.), *Kapı ve Eşik Kitabı* içinde (s. 335-370). Çanakkale: Paradigma Yay.
- Durmuşoğlu, K. (2024). Ögedey Han döneminde Herât'ın imar durumu (1229-1241). *Türkiyat Mecmuası*, 34(1), 185-199. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1393933>.
- Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî Kalkaşendî. (1963). *Subhu'l-'aşâ*. Kahire: Vezâretu's-Sekâfe.
- Eşref, A. (1353 hş.). Vijegîhâ-yi târîh-i şehrneşînî der Îrân dovre-i islâmî. *Nâme-i Ulûm-i İctimâî*, 1 (4), 7-49.
- Fasîh Ahmed b. Celâleddin Muhammed Hâfî. (1341 hş.). *Mucmel-i fasîhî* (C.1-3). (M. Ferruh, Tsh.), Meşhed: Kitâbufuruş-i Bastan.
- Fazlullah b. Abdullah Şîrâzî. (1337 hş.). *Târîh-i vassâfu'l-hadra* (M. M. Isfahânî, Çev.). Tharan: İntişârât-i Kütübhanê-i İbn-i Sînâ.
- Floor, W. (1987). Bazar, Organization and Function. *Encyclopedia of Iranina*. London and Newyork: Publisher Luzac and Co Press.
- Ganî, K. (1364 hş.). *Bahs der âsâr ve efkâr ve ahvâl-i Hâfız*. (C.2). Tahran: İntişârât-i Zevâr.
- Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr. (1333 hş.). *Habîbu's-siyer*. (C.1-4). (M. D. Siyâkî, Tsh.). Tahran: Kitâbfurûş-i Hayyâm.
- Gölpınarlı, A. (1366 hş.). *Mevlânâ ba'dez Mevlâna*. (T. Subhânî, Çev.). Tahran: İntişârât-i Keyhân.
- Hâce Nasîreddîn Tûsî. (1364 hş.). *Ahlâkî Nâsirî*. (M. Minuyi, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Hârezmî.
- İbn-i Bîbî el-Huseyn. (1956). *El-Evâmirü'l-'alâiyye fî'l-umûri'l-'alâiyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kadyânî, A. (1384 hş.). *Târîh ferheng-i ve temeddön-i Îrân der devre-i Mogûl*. Tahran: İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb.
- Kazıcı, Z. (2006). *Osmanlı'da yerel yönetim (İhtisâb müessesesi)*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Kazıcık, Z. (1988). Ahîlik. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 540-542). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kemâleddîn Abdurrezzâk Semerkandî. (1353 hş.). *Matla'-i sa'deyn ve mecma'-i bahreyn*. (A. Nevâî, Çev.). Tahran: İntişârât-i Tuhûrî.
- Kerîmî, A. R. & Berzeger, S. (1393 hş.). Nihâd-i hisbe der 'asr-i İlhanî. *Pejûheşî Pejûheşnâme-i Târîh-i İslâm*, 10, 131-169.
- Ketânî, Muhammed 'Abdulhay b. 'Abdulkebîr (ty.). *Nizâmu'l-hükümetü'n-nebevîyye (et-Terâtîbu'l-İdâriyye)* Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-'Arab.
- Ketebî, M. (1364 hş.). *Târîh-i âlî Muzaffer* (C.1-2). (A. Nevâî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Keyânî, M. (1369hş.). *Târîh-i hângâh der Îrân*. Tahran: Kutubhâne-i Tuhûrî.
- Lambtoon, E. S. K. (1372 hş.). *Tedâvum ve tehevvol der târîh-i miyâne-i Îrân* (Y. Âjend, Çev.). Tahran: Neşr-i Ney.
- Lapidus, İ. (1976). *Muslim city in the middle age*. Harvard: Harvard University Press.
- Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând. (1339 hş.). *Târîh-i ravzatu's-safâ* (C.1-15). Tahran: Pîrûz.
- Mu'ineddîn Muhammed Zemçî İsfizârî. (1338 hş.). *Ravzatu'l-cennât fî evsâf-i medîne-i Herât*. (C.1-2). (H. S. M. Kâzım, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran.
- Mu'innuddîn Celâleddîn Muhammed Muallim-i Yezdî. (1326 hş.). *Mevâhibu ilâhî der târîh-i Âlî Muzaffer* (S. Nefîsî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i İkbâl.
- Muhammed b. Abdullah İbn-i Battûta. (1376 hş.). *Sefernâme* (C.1-2). (M. A. Muvahhid, Çev.). Tahran: İntişârât-i Âgeh.
- Muhammed b. Ahmed Karşî İbn-i Uhuvve. (1360 hş.). *Me'âlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe* (C.1-2). (C. Şe'âr, Çev.). Tahran: Bongâh-i Tercome ve Neşr-i Kitâb.
- Muhammed b. Ali Şebânkârî. (1376 hş.). *Mecma'u'l-ensâb* (C.1-2). (M. H. Muhaddis Tsh.). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.

- Muhammed b. Cerîr Taberî. (1375 hş.). *Târîh-i Taberî* (C.1-15). (E. Pâyende, Çev.). Tahran: Esâtîr, 1375 hş.
- Muhammed b. Hindûşâh Nahcivânî. (1976). *Dusturu'l-kâtib fi ta'yînu'l-merâtib* (C.1-2). (A. Oğluzâde). Moskova: İdâre-i İntişârât-i Dâniş.
- Muhammed b. Ya'kûb Seyfî Herevî. (1352 hş.). *Târîhnâme-i Herât* (M. Z. Saîkî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Kitâbfurûşî Hayyâm.
- Nâsireddîn Münşî Kirmânî. (1328 hş.). *Simt-ül 'ula lil hazret-il 'ulyâ der târîh-i Karahitayiyân-i Kirmân*. Tahrân: İntişârât-i Esâtîr.
- Petroşevsky, I. P. (1366 hş.). *Târîh-i ictimâî – iktisâdî-yi der dover-i Mogûl*. Tahrân: İntişârât-i İtlâ'ât.
- Petroşevsky, İ. P. (1381 hş.). *Ovzâ-i ictimâî-iktisâdî Îrân der dovre-i İlhanân* (H. Enûşe, Çev.). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Pigolskaya, N.V. (1354 hş.). *Târîh-i Îrân ez dovrân-i bâstân tâ sidde-i hicdehom mîlâdî*. (C. 1-3). Tahran: İntişârât-i Erguvân.
- Polo, M. (1363hş.). *Sefernâme-i Marco Polo* (M. Seccâdî, Çev.). Tahran: İntişârât-i Gûyeş.
- Polo, M. (2003). *Marco Polo Dünya'nın hikâye edilişi*. Ankara: Ötüken.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî. (1945). *Mekâtib-i Reşidî* (M. M. Eberkûhî, Tsh.). Pencâb.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî. (1374 hş.). *Câmî'u't-tevârîh* (B. Kerîmî, Tsh.). Tahrân: İntişârât-i İkbâl.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî. (1947). *Mekâtibât-i Reşidî*. Lahor.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî. (1940). *Târîh-i mübârek-i Gâzânî*. (K. Jahn, Tsh.). London.
- Rezevî, S. E. (1389hş.). Teşkilât-i pîşeverî der ahd-i İlhanân. *Faslnâme-i İlmî-Pejûheşî Târîhnâme-i Îrân Ba'd ez İslâm*, 1, 43-67.
- Sa'dî-i Şîrâzî (1368 hş.). *Kullîyât-ı Sa'dî* (M. A. Furûgî, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Kaknus.
- Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb Herevî. (1383 hş.). *Târîhnâme-i Herât* (G. R. T. Mecd, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- Seyf b. Muhammed Seyfî Herevî. (1381 hş.). *Pîrâste-i târîhnâme-i Herât* (M. Â. Fikret, Tsh.). Tahrân.
- Seyf-i Fergânî. (1392 hş.). *Dîvân-i Seyf-i Fergânî* (Z. Safâ, Tsh.). Tahran: İntişârât-i Firdovs.
- Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî. (1348 hş.). *Târîh-i Benâketî* (C. Şe'âr, Tsh.). Tahrân.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları siyaset, idare ve kültür İlhanlılar devri 1220-1350* (C. Köprülü, Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Stern, S. M. (1970). The İslamic city. A. H. Hourani (Ed.), *A Collquium University of Pennsylvania Press*.
- Sultânzâde, H. (1367 hş.). *Mukaddemeî ber târîh-i şeh'r ve şehrneşînî der Îrân*. Tahran: Emîr Kebîr.
- Sultânzâde, H. (1370 hş.). *Fezâhâ-yi şeh'rî der bâfthâ-yi târîh-i Îrân*. Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yi Ferhengî.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî. (1346 hş.). *Tahrîr-i târîh-i vassâf* (A. Âyetî, Tsh.). Tahrân: İntişârât-ı Bonyâd- Ferheng-i Îrân.
- Şeyhlî, S. İ. S. (1362 hş.). *Esnâf der asr-i Abbâsî* (H. Âlimzâde, Çev.). Tahran: Merkezî Neşr-i Dânişgâhî.
- Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî. (1366 hş.). *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübürtî* (M. A. Nâsih, Çev.). Tahrân: İntişârât-i Sa'dî.
- Vâiz-i Kâşfî, M. H. (1350hş.). *Fütüvvetnâme-i Sultânî* (M. C. Mahcûb, Tsh.). Tahran: Bonyâd-i Ferhengî Îrân.
- Vladimirtsov, B. Y. (1365 hş.). *Nizâm-i ictimâî-i Mogûl* (C.1-2). (Ş. Beyânî, Çev.). Tahran: İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.
- Zerrînkûb, A. (1383 hş.). *Tasavvuf-i Îrânî der manzara-i târîh-i ân*. Tahran: İntişârât-i Sohen.
- Zerrînkûb, A. (1372 hş.). *Erzeşî mirâs-i sûfî*. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.